

Iulian GRIGORIU¹

Orice filosofie este o poetică (II)
Principiul relativității în metapoetică

Every philosophy is a poetics (II)
The principle of relativity in metapoetics

Abstract: The article argues that the major forms of knowledge-science, philosophy, the sacred, and the arts-are constitute forms of poetics, that is, language games which possess ontological status, whose identity is preserved through conceptual deformation and regeneration. The starting point is the distinction between stable and unstable thinking: science and the sacred produce stability (through verification and revelation, respectively), philosophy seeks stability through intellectual intuition, and poetry cultivates creative instability. This architecture is connected to a formulation of the "principle of relativity in thought" which is responsible for preserving the identity of the rational approach at the cost of conceptual deformation and transformation, but also for diversification of poetics, in any creative and instituting act, language and reality are mutually born. To apply the metapoetic principle, a classical lineage of the Logos is reconstructed (Parmenides, Gorgias, Heraclitus, Platonism, and Stoicism), then it is shown how in modernity, the same poetics emerges as polarized around the problem of nature and the preservation of the ego, of the individual.

The principle of relativity is further applied in the cases of Hume (the dissolution of the ego in perceptions), Kant (apperceptive unity and temporal schematism), Nietzsche (the grammatical fiction of the subject), Husserl (noesis/noema, protention/retention), Bachelard (the material imaginary and the poetic function of language).

German idealism with Fichte and Schelling, as well as the Leibniz-Whitehead relationship (which will be explored in depth in a future series) give the principle of relativity a new dynamism, related to ontology, preservation, and the primary role of the ego in the birth of order from instability.

¹ Senior Lecturer, PhD, „Dunărea de Jos” University of Galați, Romania, iulian_grigoriu@yahoo.com.

Mental space appears as a place of poetic translation between the sensible and the intelligible, the principle of relativity becomes a unifying scheme for the relationship between form and deformation, stable and unstable, concept, object, subject, and experience. In the metapoetics presented, the principle constitutes a signifier of active factors which dominate all levels, from the physical and material to the biological, mental, and metaphysical. The principle of relativity in cognition shows only that it mirrors an ontological counterpart. This counterpart may appear as a unified physical field or as an active metaphysical vision.

It can be observed that the metapoetic principle metamorphoses with each poetics in order to express the preservation of an entity, phenomenon, or process at a logical and formal ontological level.

Keywords: Poetics, the metapoetic principle in thought, stable/unstable thought, Logos, interrogation, ego, physical/mental space, identity through transformation.

INTRODUCERE

Așa cum am arătat și cu alte ocazii², prin Poetică înțeleg mai mult decât o concepție generală despre poezie, sau despre un aspect ocazional al lumii. Din specia poeticilor fac parte Filosofile, Matematicile cu Științele și aplicațiile lor, revelațiile Sacrului, cu formele lui de obiectivare religioasă, Artele sub toate manifestările lor. Argumentul minimal e că toate acestea sunt forme de limbaj, jocuri specifice de limbaj, fără să exclud de aici alte poetici artistice, estetice sau activități de tip practic (meserii). La origine, *poiein* însemna: principiu activ, acțiune, artă productivă, poetică.

Poiesis, creație, producție, *poetes* reprezenta pe cineva care face, edifică ceva; deci putem să spunem, împreună cu Hölderlin preluat de Heidegger, în ciuda vremurilor nepoetice, că „Plin de merit, dar în mod poetic locuiește omul pe acest pământ”³.

² Ideile de aici au fost prezentate în conferințele: 2023, 25 aprilie, Colocviile FIFT, *Asemănări de familie. Filosofie și poezie*, Facultatea de Istorie Filosofie și Teologie, Galați; 2023, 16 iunie, Conferința FiFT, *Limbaj și Cunoaștere. Filosofie și Poezie* International Conference History, Spirituality, Culture Dialogue and Interactivity, 9th edition, Galați; 2023, 30 iunie, Festivalul internațional de poezie „Poezia port la Dunăre”, Atelier literar, *Legătura dintre filosofie și poezie*, Biblioteca „V.A. Urechia”, Galați.

³ Versul lui Hölderlin face parte din poemul *În azurul senin*, scris în 1808 și apărut postum în anul 1952. Heidegger îl citează cu mai multe ocazii, cum ar fi în

Să admitem că am stabilit că Filosofia, Științele, Sacrul sunt limbaje specializate, fondate pe limbajul natural, prin excelență, poetic (indiferent dacă adoptăm teorii realiste sau convenționaliste), deci pot susține că toate acestea ar fi poetici.

Speculația filosofică pleacă de la o realitate și caută să formuleze o interogație ca numitor al tuturor celorlalte, confirmă și formulează variante ale unui principiu de relativitate a gândirii, și promite anumite poziționări față de limbaj și cunoaștere pe care le numesc poetici și care ar trebui să aibă acoperire sau pondere și în vorbire și în realitate. Lumea se află într-o exprimare continuă, și pe baza principiului de relativitate în gândire, vom încerca să căutăm și să punem ordine în diversele ei forme de expresie.

Întrebările fundamentale de ordin ontologic și metafizic sunt câteva; la întrebarea „De ce?” nu răspunde nicio poetică, la „Ce?” se străduiesc să răspundă științele și filosofia, calea cea mai practicabilă pentru toate poeticile, fiind aceea deschisă de „Cum?” Nu trebuie trecută cu vederea deschiderea adusă de „Cine?”, proprie poeziei, artelor, filosofiei, și mai ales sacrului.

1. GÂNDIRE STABILĂ ȘI GÂNDIRE INSTABILĂ

Pentru a avea un teren sub picioare, voi pleca de la conceptul de gândire asociat cu diferitele domenii ale activității umane:

Știința e gândire stabilă provenită din experiență și rațiune
Sacrul e gândire stabilă provenită din revelație și irațională
Filosofia tinde către gândire stabilă, pornind de la un tip de intuiție intelectuală
Poezia e gândire instabilă sau chiar non-gândire, muzică articulată
Gândirea stabilă provine din gândire instabilă

Toate formele gândirii au la bază un act poetic original de alternanță între contrarii, de inițiere, transformare și fixare a unui dat încă necunoscut, neorganizat, neactualizat. Claude Shannon, în *A*

conferința omonimă versului citat din 1951, inclusă în Martin Heidegger, *Vorträge und Aufsätze*, ediția 7, Pfullingen, Neske, 2000.

Mathematical Theory of Communication (1948)⁴, definește informația ca o funcție logaritmică a probabilității: $I = -\log_2(p)$

Cu cât un eveniment este mai improbabil, cu atât informația pe care o aduce este mai mare. În limbaj filosofic, putem spune că *instabilul* este sursa cunoașterii. Ordinea se naște din neprevăzut. Shannon, fără intenție metafizică, formulează o lege poetică a rațiunii. Stabilitatea (informația) este expresia matematică a instabilității (entropiei). Adevărul apare din haos, nu împotriva lui. Prin urmare, și matematica, forma supremă a gândirii stabile, se întemeiază pe o poetică a incertitudinii.

Dimpotrivă, Edgar Allan Poe, în *Sonet către Știință*⁵ deplânge condiția poetului, cel care confruntat cu chipul scrutător al științei, comparat cu un vultur, nu mai poate „căuta în ceruri giuvaieră”. Poe adresează aici un reproș liric științei, personificată ca o divinitate rece, „true daughter of Old Time”, care a distrus visul și misterul. Citez începutul:

„Știință, fiică-a timpului bătrân,
Sub ochii-ți scrutători totul se-abate,
Smulgi inima poetului din sân,
Vultur cu-aripi de grea realitate!” trad. Dan Botta.

Poemul lui Poe anunță criza modernității, triumful calculului asupra sacralului. Poetul devine simbolul gândirii instabile, căutătoare și de multe ori iluzorie, în luptă cu stabilitatea impusă de rațiune, de multe ori rigidă, neliberă.

Gândirea științifică este forma cea mai concentrată de gândire stabilă. Ea se întemeiază pe raționalitate verificabilă, pe logica demonstrației și a consecinței. Stabilitatea derivă din raportarea constantă la experiență și la principiul cauzalității. Trebuie observat faptul că această stabilitate este temporară și aparentă, așa cum arată istoria gândirii, întrucât depinde de o serie de convenții teoretice și metodologice, care se pot modifica odată cu schimbarea

⁴ Claude E. Shannon, și Warren Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 1998.

⁵ Edgar Allan Poe, *Sonet - To Science*, publicat prima dată în volumul *Al Aaraaf, Tamerlane and Minor Poems*, Baltimore, Hatch & Dunning, 1829, în limba română apare în *Scrieri Alese*, traducere de Dan Botta, Editura Univers, București, 1979.

paradigmelor. Gândirea științifică operează prin abstractizare și măsurare, adică prin reducerea realității la ceea ce poate fi formalizat. Chiar dacă dorește să cuprindă întreaga lume, reușește să descrie în special aspectele ei cuantificabile. De aceea, putem spune că știința creează o lume stabilă prin încercarea de suspendare localizată a instabilului. Rațiunea științifică este o poetică a ordinii, o gramatică a verificabilului.

Gândirea sacrului este stabilă prin credință. În acest sens, sacrul îndreptățește o formă paradoxală de stabilitate, deoarece rămâne imuabil tocmai pentru că se sprijină pe ceea ce nu poate fi raționalizat. Iraționalul, mai exact suprarăționalul, devine aici, sursă de certitudine. Stabilitatea sacrului ține de aceea a absolutului care nu cere demonstrație. Prin revelație, omul este descoperit de adevăr, nu invers. Această formă de gândire se caracterizează printr-o coerență transversală (verticală), care dincolo de fapte, se manifestă prin trăire și interiorizare.

Gândirea filosofică provine dintr-o căutare permanentă a echilibrului dintre rațiune și intuiție. Impulsul filosofic pornește cu o interogație, o meditație, un gest poetic și se organizează apoi conceptual. Intuiția intelectuală ține de acel moment de revelație rațională prin care gânditorul percepe ordinea lumii fără mijlocirea simțurilor.

De la Platon și Plotin până la Bergson și Husserl, această intuiție este descrisă ca o cunoaștere prin participare, și ulterior prin argumentare. Filosofia se apropie astfel de sacrul gândirii, având ca diferență specifică încercarea de a-l exprima rațional. De aceea, filosofia este o gândire semistabilă care caută stabilitatea, dar trăiește din neliniștea interogației. Poezia se întemeiază pe viziune. Ea este o gândire care se manifestă în ritm, imagine, respirație, și care nu se supune legilor logice. Instabilitatea ei este vitală, căci prin ea se nasc sensurile noi. A numi poezia „muzică articulată” înseamnă a recunoaște că ea este o formă de activitate care se sprijină în primul rând pe rezonanță, ca și cum ar fi capabilă să facă adevărul să se exprime singur. Poezia constituie expresia pură a libertății limbajului.

Trecerea sau transmutația gândirii instabile într-o formă de gândire stabilă, o concep ca fiind o lege de filiație poetico-ontologică.

Orice sistem rațional se naște dintr-un act poetic original, o intuiție, o revelație, o imagine. Înainte ca știința să devină metodă, ea a fost mit. Înainte ca filosofia să devină rațiune, a fost viziune. Gândirea stabilă ține deci de cristalizarea unei gândiri instabile, o fixare a mișcării. Fiecare formulă matematică, fiecare concept filosofic ascunde un moment poetic: clipa în care realitatea s-a lăsat pentru prima oară descoperită. Stabilitatea poate fi concepută ca memorie a unei instabilități creatoare.

2. FORMA TARE A INTEROGAȚIEI DESPRE FIINȚĂ ȘI CÂTEVA RĂSPUNSURI POETICO-FILOSOFICE

Gândirea instabilă, pur căutătoare, poetică, sondează neființa ca să spună ceva despre ființă (Gorgias), ori se plasează în deplinul ființei, pentru a o mărturisi numai pe aceasta (Parmenide), ori pendulează între ființă și neființă, privind lumea ca pe un proces încadrat de contrarii care se ating și se generează reciproc (Heraclit); iar tot ceea ce urmează în gândire, se așază în aceste alpii.

Cu această constatare, se profilează forma tare a interogației: cum se face trecerea în realitate, între nimic și ceva, stabil și instabil, ființă și neființă, la nivel ontologic, cosmologic, informațional? Nu știm dacă există un „dincolo” față de interogație, cum arată, dacă se poate cunoaște și comunica. Există însă încercări de răspunsuri neverificabile, diferite de la domeniu la domeniu și de la filosof la filosof, fiecare deformând în felul lui aceeași realitate.

2.1. LOGOSUL CA POETICĂ A ORDINII LUMII

Parmenide este unul dintre cei aleși, răpit fiind și dus, după cum spune în poemul său, de 10 iepe înțelepte, chiar în sânul Ființei, chiar la poarta zeiței binecuvântătoare. Cea care luându-i mâinile într-ale ei, îi șoptește adevărul: numai ființa există, și Totul, tot ceea ce există este Ființă. Prin urmare neființa nu este și nici nu se poate vorbi despre așa ceva. Tot ceea ce există, este Este-le, iar a gândi e totuna cu a gândi că este. Totul e un plin de ființă, și, amplificând mesajul, înțelegem că suntem condamnați la existență, faptul că suntem ne arată că am fost și vom fi pentru totdeauna. Să nu ne

temem, îl îndeamnă zeița pe călătorul binecuvântat, să nu cădem în eroarea căilor false și aparente; Neființa nu este și nu poate să fie, acesta este Adevărul!

În tratatul *Despre natură*, sofistul Gorgias va emite trei sentențe pe care le va ratifica printr-o demonstrație logică, un exercițiu de sofism dialectic, mai mult de dragul retoricii, sfidând evidențele:

Nu există nimic

Dacă există nu putem cunoaște

Dacă putem cunoaște, nu putem comunica

Aici stă una dintre cele mai puternice poetici ale antichității, miza căzând pe evidențierea limitelor gândirii, non existență, non ființă, aparența cunoașterii, imposibilitatea comunicării.

Gorgias anticipează reflexivitatea poeziei moderne, pentru că demonstrează prin limbaj inconsistența limbajului însuși, un discurs care se întoarce asupra propriei neputințe.

Toți cei care gândesc pozitiv sensul ființei, cei care se încred total sau critic în puterea rațiunii, au nevoie de o instanță ordonatoare, un zeu care să le susțină mărturisirea. Le trebuie un zeu poet, un zeu logos. Principiul rațional al lumii este poetic pentru că instituie lumea, o face să fie. Această ființă este ea însăși o poetică de explicare a ordinii, o *Theorie*, o Filosofie.

Heraclit, Platon și Aristotel vorbesc despre *Logos*, *Nous* sau *Prima Mișcare*. Zeul lui Heraclit este același cu puterea de a armoniza contrariile, ca rațiune universală: „nu pe mine, ci pe Logos ascultând, este înțelept să spui că totul este unul” (fr. 50).⁶ Este oare aici Heraclit mai puțin credincios Unului suprem și zeiței binecuvântătoare decât Parmenide? Ba bine că da! Și Parmenide și Heraclit și Gorgias vorbesc felurit despre aceleași elemente, după cum le modalizează și tematizează: Ființă, Neființă, substanță, devenire, Unu, Multiplu, relație, armonie, contradicție, limbaj,

⁶ Trimiterile la presocratici se fac aici urmând ediția Diels Hermann; Kranz Walther (ed.), *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Akademie Verlag, Berlin, 2001. În limba română *Presocraticii. Fragmente, doxografii, mărturii*, traducere, note și studiu introductiv de Alexandru Boboc, Editura Științifică, București 1993.

vorbi, tăcere. Ei nu vorbesc diferit, ci felurit despre aceleași lucruri, că îi cheamă Parmenide, Protagoras, Zenon, Socrate, Platon, Gorgias, Aristotel, Plotin, ori Descartes, Spinoza, Leibniz, Kant, Fichte, Schelling, Schopenhauer ori Whitehead. Avem aici linia directă a celor mai importanți filozofi poeticieni de aceeași factură. Oricât de opozabili ar apărea, că sunt idealști, raționaliști, empiriști sau procesualiști, toți acești filosofi pot fi înțeleși, retrospectiv, ca participând la o poetică comună a Logosului: aceea a ordinii vii a lumii.

Filosofia greacă și-a închipuit rațiunea ca pe o poetică funcțională a contrariilor, a autoorganizării universale, unde trecerea între stabil și instabil se face prin participare (*methexis*) și procesiune (*prohodos*). Ființa Unului se comunică lumii fără a se pierde. Lumea devine imaginea mobilă a eternului (Platon, *Timaios*, 37 d), sufletul participă la idei fără a le epuiza. Plotin (*Enneade* V.1) concepe această procesiune ca pe o emanație, tot ceea ce există este o emisie din Unu, care rămâne neschimbat. Stabilul (Unu, Ființa) produce instabilul (lumea) printr-un act de creație-comunicare-revărsare care depășește logica simplă a conservării și apare ca o transmutație poetică.

Stoicii identificau sursa inepuizabilă cu respirația rațională a cosmosului. *Logos spermatikos* ar fi o energie difuzată (*pneuma*), care informează materia (Diogene Laertios, VII. 134; Marcus Aurelius, *Meditații* IV. 14). De la Neființă la Ființă, sau/ și de la Ființă la Ființe, prin immanentizare, rațiunea devine principiu fizic, material. La nivelul logosului, trecerea dintre stabil și instabil semnifică acțiunea unei necesități de ordin metapoetic, ananke.⁷ *Logosul* are funcția de factor autoreglator, impune o *homeostazie semantică* universală, răspunde de echilibrul dintre *măsură* și *schimbare*. Am putea spune că *Ananke* este funcția de constrângere a realului, iar *Logosul*, parametrul său de stabilizare, ceea ce garantează coerența tranzițiilor între opoziții.

În știința de azi, *Logosul* poate fi văzut ca un *cod informațional autoorganizator*, analog cu „informația” la Shannon

⁷ *Ananke* apare la Platon, *Republica* X, 617 c, ca zeița Necesiității, mama celor trei Moire.

sau cu „ordinea prin fluctuație” la Prigogine⁸, principiul prin care instabilitatea produce forme stabile.

În pleiada de gânditori-poeticieni, îi deosebim pe aceia care cred că pot desluși taina universului, de sceptici, agnostici și pesimiști. Dar direct sau indirect, toți pledează pentru faptul că mintea are o relație poetică cu întreaga realitate. Ca spațiu subtil al exprimării posibilităților, spațiul mental este un câmp de interacțiune între ordine și haos, între algoritm și imaginație, un câmp interior de conexiuni în care se nasc toate întrebările și poeticile, deschise și explicative.

2.2. SPAȚIUL MENTAL CA MEDIU AL POETICILOR. DE LA *RES COGITANS* LA IMAGINARUL PRODUCTIV BACHELARDIAN

În genealogia modernă a spațiului mental ca sursă a poeticilor, Descartes îi fixează premisa ontologică prin identificarea gândirii ca substanță, *res cogitans*, distinctă de *res extensa*. În *Meditationes de prima philosophia* (1641), cogito-ul cartesian este certitudine logică și instanță de auto-fondare a subiectului, un pol de evidență care conferă stabilitate oricărui discurs. Această separare limpezește scena pentru interogația ulterioară, dacă gândirea are „substanță”, care este dinamica ei internă, ce face posibilă trecerea dintre sensibil și intelectual, dintre imagine și concept?

Kant oferă prima teorie sistematică a unei instanțe intermediare, *imaginatio productiva*, ca *organon* al sintezei dintre materie și cugetare. În *Critica rațiunii pure* (1781/1787), îndeosebi în *Estetica transcendentă* și *Analitica principiilor*, imaginația productivă realizează sinteza transcendentă a diversului intuiției în unitatea conceptelor (A 78–A 130/B 103–B 169). Mai mult decât o simplă facultate psihologică, imaginația livrează condiția de posibilitate a experienței, adică mediază între dat (spațiu și timp ca forme ale sensibilității) și categoriile intelectului, generând *schemata* (B 176–B 187). La Kant, schematismul realizează mai mult decât

⁸ Conceptul apare la Ilya Prigogine și Nicolis Grégoire, în *Self-Organization in Nonequilibrium Systems: From Dissipative Structures to Order through Fluctuations*, Wiley-Interscience, New York, 1977.

trecerea între concept și intuiție, o *temporalizare a conceptului*. *Imaginatio productiva* este o forță temporală de mediere între stabilitate și instabilitate. Timpul apare drept elementul instabil prin care cunoașterea se formează. Spațiul mental capătă statut constitutiv ca loc al unei poietici transcendente în care se produce compatibilitatea dintre sensibil și inteligibil. În termenii principiului metapoetic prezent, imaginația productivă este mecanismul de deformare coerentă prin care realul devine inteligibil și conceptul dobândește figurabilitate. De aici decurge un principiu fundațional al metapoeticii sub forma că orice cunoaștere este poetică în structură, pentru că presupune trecerea creatoare între registre heterogene. Nu altceva face imaginația productivă ca funcție temporală, realizând sinteza între concept și intuiție prin schema timpului, o *image a conceptului* (B 180–B 187). Această temporalizare a rațiunii reprezintă, în termenii principiului de relativitate metapoetică, mecanismul prin care ordinea devine mișcare și stabilul se menține prin instabilitate.

Dacă la Kant schematismul asigură trecerea concept-intuiție, la Husserl *noesa- noema* explică trecerea act-sens. În ambele cazuri, spațiul mental este culoarul poietic pe care îl conceptualizez aici, cheia principiului de relativitate în gândire. Acesta funcționează ca un operator de traducere între registrele experienței, sensibil și inteligibil, dat și sens. În această traducere permanentă se manifestă principiul de relativitate poetică: identitatea sau coerența gândirii se conservă prin deformarea ei creatoare. Husserl mută accentul de pe condițiile transcendente ale sintezei pe modul de dăruire al obiectului în conștiință. În *Idei I* (1913) și *Meditații carteziane* (1931), analiza intențională distinge între *noesa*, actul trăit al conștiinței (a vedea, a imagina, a judeca) și *noema*, corelatul ideal-intențional, *obiectul-așa-cum-este-vizat*. Într-o asemenea arhitectură, distincția *noesa/ noema* separă două fețe ale aceluiași eveniment de semnificație, cum apare ceva ca ceva. Reducția fenomenologică, *epoché*, suspendă teza existențială pentru a accesa *eidosul* dăruirii. În termenii metapoeticii de față, Husserl arată că spațiul mental este o rețea de acte, *noesa*, și configurații de sens, *noema*, un câmp mental intențional în care se articulează poetic trecerea dintre dat și sens. Figura poetică devine aici vizibilă, căci sensul nu este *în lucruri*,

fiindcă se constituie în modul lor de apariție. Orice rostire este o micro-poiesis a intenționalității. Structura intențională a conștiinței are o natură temporală. Fiecare act, *noesa*, anticipează și reține, se desfășoară între protenție (așteptare) și retenție (amintire).⁹ Acest dinamism temporal definește un câmp de prezență mobil, un spațiu de relativitate a sensului. În accepțiunea principiului de față, timpul conștiinței este locul poetic în care memoria și uitarea se întâlnesc și sensul se regenerează prin diferență.

Aproape simultan cu Husserl, în 1896, Bergson în *Materie și memorie*, concepe memoria ca funcție a duratei pure (*durée*), o vibrație între spirit și materie, ceea ce conferă intenționalității o dimensiune metapoetică, faptul că eul se conservă în fluxul creativ al timpului.

Un spațiu mental echivalent cu acela al constituirii sensului sau al intenționalității la Husserl, este spațiul imaginarului material sau al emergenței imaginii la Bachelard. Atât intenționalitatea (Husserl), cât și imaginarul material (Bachelard) definesc un regim al apariției; sensul și imaginea se nasc împreună din actul de a da formă. În această co-prezență, gândirea devine poetică, pentru că realitatea se constituie ca eveniment de semnificație. Acestea converg într-o dinamică a expresivității, ceea ce numesc aici „relativitate poetică a gândirii”. Bachelard este autorul unei poetici a materiei, dar și a cuvântului, prin distingerea dintre *imaginario material* și *imaginario formal*¹⁰. Spațiul mental devine laboratorul formelor poetice. Fenomenologia imaginarului material dezvăluie cum imagini-rizom pornesc din elementele primordiale (foc, apă, aer, pământ) și structurează experiența poetică¹¹. Cuvântul are o valență materială: sunetul, ritmul, textura fonică participă la geneza imaginii poetice. Formele sonore trezesc imagini elementare (apa curgătoare, focul care pâlpâie), transformând limbajul într-un spațiu de cunoaștere sensibilă. Sonoritatea devine mediu de transsubstanțiere între materie și idee, real și imaginar. Imaginile fac mai mult decât să

⁹ Orizontul intențional și timpul conștiinței (protenție și retenție), termenii pot fi regăsiți pe parcursul lucrării lui Alexandru Surdu, *Fenomenologia husserliană și filosofia contemporană*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1984.

¹⁰ Despre substanța sonoră a limbajului poetic vezi *Poetica reveriei* (1992) și *Aerul și visele* (1993).

¹¹ În *Poetica spațiului* (2003) și *Psihanaliza focului* (1995).

ilustreze, preced conceptul ca energie de figuranță și produc un *surplus de real* prin reverie, cea din urmă fiind o metodă de cunoaștere poetică. În *La formation de l'esprit scientifique* (1938), Bachelard arată că imaginile constituie motorul mutațiilor rațiunii, și, prin rupturi epistemologice, hrănesc transformările gândirii științifice, făcând-o astfel să evolueze.

În orizontul principiului ontologic de relativitate propus aici, Bachelard oferă anatomia unei poetici operative. Limbajul încetează să fie un cod și se arată drept energie semnificativă colectivă, își transcende frontierele și transformă limitele în pârgii ale invenției. Fiecare rostire este o instabilitate controlată care reorganizează câmpul de sens.

2.3. SPAȚIUL FIZIC CA ECHILIBRU POETIC

Cosmologia contemporană arată că universul însuși s-a născut dintr-o instabilitate cuantică, nu din nimic. În modelul inflaționar (Alan Guth, 1997; Andrei Linde, 1994), universul se expandează prin fluctuații energetice spontane care generează structuri stabile, iar materia apare din dezechilibre sau *fluctuații ale vidului cuantic*. Fiecare proces poartă o semnătură, fiecare element poartă amprenta Zeului. În primele fracțiuni ale timpului, când se face trecerea de la netimp la timp, pentru ca universul viitor să existe, rata inflației trebuie să aibă o valoare foarte fină și bine stabilită; e ca și cum ai vrea să faci un balon de săpun: dacă suflă prea tare, pelicula se sparge, dacă suflă prea încet, balonul nu se formează. Toată greutatea universului și a diversului depinde de acel fir de pai primordial. Tot ce se întâmplă este poetic, fiindcă are un sens, o urmare, un rezultat, de la nimic la ceva. Este vorba de o acțiune, o Voință, ar spune Schopenhauer, care se obiectivează. La acest nivel apar cele mai fastuoase poetici fizico-matematice. De la haos la cosmos, drumul este poetic, cosmologia devine o mitopoetică a științei.

Teoria haosului și mecanica cuantică reiau, într-un limbaj științific, miturile creației, lumea ca echilibru sensibil între stabil și instabil, lumină și întuneric. Existența, creația, realitatea, au o dublă dimensiune și o dublă taină: cea a universalului, generalului, și cea a particularului, individualului. Miza constă în apariția și conservarea

eului, a individului, dar întrebarea dacă eul se conservă în jocul dintre Ființă și Neființă, rămâne încă fără răspuns pozitiv. Răspunsul la una dintre aceste probleme ar trebui să rezolve toate necunoscutele și dificultățile prezentate aici. E vorba despre depistarea acțiunii unor forțe contrare care duc sau nu la conservarea ființei și a eului, forțe care de altfel se manifestă încă de la începutul lumii fizice. Aparent este vorba de gravitație și de forța de repulsie, care conduc la expansiune și diversitate. Pentru a încerca un răspuns și a ne forma o imagine despre o astfel de realitate, pe baza principiului de relativitate în gândire și existență, vom cerceta poeticile celor care încearcă să lumineze acest tărâm, adică să descoperim cum identitatea explicativă se conservă prin deformare, iar limbajul și realitatea se nasc reciproc.

2.4. FICHTE ȘI SCHELLING – EUL CA PROCES POETIC AL REALITĂȚII

Una dintre marile întrebări ale idealismului german privind relația dintre *eul individual* și *eul absolut*, dintre general și particular, dintre forțele coezive și cele disociative ale existenței, nu a primit încă un răspuns unanim acceptat metafizic, iar din punct de vedere fizic și științific, un astfel de răspuns nu poate fi dat decât exterior, cantitativ, reduționist.

După Kant, care stabilise unitatea formală a conștiinței, Fichte și Schelling vor transforma problema eului într-o teorie a auto-creației realității. Fichte și Schelling reprezintă momentul în care problema eului devine generativă și poetică în sens ontologic. În sistemele lor, eul a depășit statutul de principiu logic și iluzie psihologică, devenind act de producere a lumii, într-o dinamică poetică oscilând între afirmare și negare, general și particular, ființă și neființă. La ambii se poate regăsi principiul relativității poetice: identitatea și ordinea se conservă prin punerea eului în opoziție și acord cu sine, prin deformarea internă care produce sens nou.

2.4.1. FICHTE – EUL CA ACT DE AUTOCREAȚIE PROPRIE ȘI A REALITĂȚII

Fichte a fost poate primul care a formulat cu deplină conștiință această problemă în termenii unei autoproducții a eului, ceea ce exprimă o mutație decisivă în gândirea filosofică și arată că *eul absolut* este un act original de auto-producere (*Tathandlung* – fapt-acțiune). În *Wissenschaftslehre* (1795)¹², Fichte consacră instituirea poetică a eului, care constituie fundamentul doctrinei, consfințind autopunerea sa, adică faptul că Eul este prin actul prin care se afirmă pe sine și este, pentru că se autopune. Parafrazând astfel intuiția fichteiană, aș spune că existența și actul conștiinței coincid poetic, într-o mișcare de autoconstituire.

În sensul principiului de relativitate poetică, existența eului ține de un act de creație continuă, actul existenței fiind identic cu actul conștiinței. Eul se definește printr-un dublu impuls, unul de autoafirmare creatoare și altul de contrapunere, opunerea non-eului chiar în interiorul său. Aici apare opoziția ineluctabilă dintre Eu și Non-Eu, subiect și lume, formă și materie, între stabil și instabil. Tot ceea ce există, inclusiv natura și lumea obiectivă, apare ca limitare a acestui act prim de autoconstituire. *Particularul* rezultă din tensiunea internă a eului absolut, creată între afirmare și limitare. Conștiința se află într-o dinamică *sui generis*, fiecare ființă individuală fiind o încercare a Eului absolut de a se recunoaște în forma limitată a lumii.

Dacă s-ar închide în sine, Eul ar rămâne singur. Dar el se conservă prin alteritate, prin dialectica dintre afirmare și rezistență. Aici, principiul de relativitate se aplică la nivel ontologic: eul menține unitatea rațiunii prin deformare, se recunoaște în ceea ce-l contrazice, se definește prin ceea ce-l limitează. Identitatea devine un proces poetic de traducere între interior și exterior. Limbajul însuși, la Fichte, survine ca expresie a acestei mișcări, cuvântul este mai mult decât o formă de reflectare a unei lumi date, se poate spune că o creează activ, ca act de sinteză între Eu și Non-Eu. Limbajul naște

¹² Gottlieb Johann Fichte, *Doctrina științei*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994.

realitate, iar realitatea naște limbaj, într-o reciprocitate de natură poetică.

În *Bestimmung des Menschen* (1800)¹³, Fichte adâncește ideea într-o formă lirică și etică. Eul devine conștient de sine prin iubire și acțiune morală, participând la autocrearea spiritului universal.

Dialectica fichteană se poate citi în termenii cosmologiei de azi. Eul se conservă printr-o luptă permanentă între forțele gravitației (care atrag, unifică, interiorizează) și cele ale repulsiei (care resping, diferențiază, exteriorizează). Dar gravitația și repulsia nu sunt decât 2 forme de existență materială în marele câmp unificat cu forța poetico-afectivă, așa cum se profilează pe parcursul acestei metapoetici. Câmpul unificat este propriu și eului absolut fichtean. Gravitația este suportul Eului absolut care se adună în sine, iar expansiunea, suportul afectiv al libertății individuale care caută să se manifeste. Conservarea eului poate fi privită și ca un dat, dar mai ales ca un act continuu de echilibrare între unitate și diversitate, general și particular.

2.4.2. SCHELLING: IDENTITATEA ABSOLUTĂ ȘI POETICILE NATURII

Schelling va merge mai departe în această direcție, afirmând că între Eul universal și natură există o relație de identitate dinamică. În *Ideen zu einer Philosophie der Natur* (1797)¹⁴ și *System des transzendentalen Idealismus* (1800)¹⁵, Schelling respinge imaginea naturii ca simplu Non-Eu pasiv. Natura este spiritul devenit inconștient, o activitate creatoare care precede logic și ontologic reflecția. Se poate spune că natura este somnul spiritului, iar spiritul trezia naturii, imagine care sintetizează unitatea lor mai degrabă îmbricată decât dinamică, structura lor unitară fiind de tip mandala

¹³ Gottlieb Johann Fichte, *Die Bestimmung des Menschen*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1997.

¹⁴ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *Ideen zu einer Philosophie der Natur als Einleitung in das Studium dieser Wissenschaft* (1797), Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2001.

¹⁵ Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, *Sistemul idealismului transcendent*, Editura Humanitas, 1995.

sau Yin și Yang, unde fiecare își ascunde contrariul și fiecare conține sămânța celuilalt. Este vorba despre o reflexivitate originară, o respirație comună a ființei, în care inconștientul naturii devine conștiință de sine a spiritului, natura fiind Spiritul însuși în mod inconștient, *Spiritus dormiens*, cum spun unii comentatori.

Deci natura nu e în afara spiritului, ci în interiorul lui, ca dimensiune latentă, neconștientă, în care se pregătește trezirea. Circularitatea ne arată că Spiritul se naște din sine, sub forma Naturii care se autodezvăluie. Așadar, natura e „partea nocturnă” a Spiritului, aceea care lucrează fără reflecție, dar nu fără rațiune. Ne fiind două substanțe, Natura și Spiritul sunt două moduri de manifestare ale aceleiași realități, diferența dintre ele fiind una de conștiință. La Schelling natura conține în ea principiul conștiinței, iar spiritul conține urma naturii, adică materia visului originar. Prin această inversiune poetică, Schelling unifică ceea ce Fichte despărțise; spiritul și natura devin două faze ale aceleiași forțe creatoare universale, *Urkraft*, principiul dinamic care produce totul prin opoziția contrariilor: lumină și întuneric, atracție și repulsie, formă și materie.

În *Darstellung meines Systems der Philosophie* (1801)¹⁶, Schelling formulează în mod sistematic doctrina identității absolute, afirmând că în Absolut opoziția dintre subiect și obiect dispare, fiindcă amândouă sunt una și aceeași realitate. În sistemul său de identitate, Schelling nu face decât să afirme un principiu de relativitate, o formulă care sintetizează viziunea asupra unității dintre gândire și existență. Întrucât Absolutul este deopotrivă subiect și obiect, nu este nici unul, nici altul, ci identitatea lor, unitatea originară a gândirii și a ființei. Ceea ce Fichte vedea ca opoziție între Eu și Non-Eu, Schelling transformă într-o unitate, într-o simfonie a contrariilor. Eul individual coincide cu o expresie temporară a Absolutului care se revelează sieși prin forme finite.

În sistemul schellingian, principiul relativității se aplică în grad ontologic, și spun „grad”, fiindcă diferența dintre cunoaștere și

¹⁶ Friedrich Wilhelm Joseph, Schelling, *Schriften 1801, Darstellung meines Systems der Philosophie und andere Texte*, Frommann-Holzboog, Stuttgart, 2009.

realitate, eu și natură, e una de grad. Ordinea lumii se conservă în eul aflat în tensiunea dintre stabil și instabil, rațiune și imaginație, idee și manifestare. Dar prin identificare, forma devine materie și materia, formă.

„De ce” și „cum” se întâmplă ce se întâmplă, nu ne pot spune nici filosofii, nici științificii, artiștii sau fervenții religioși. Dânșii ne spun „că” se întâmplă, și au intuiții mai bune sau mai rele despre asta. Prin intermediul unei intuiții afine cu cea schelingiană, afirm că Unitatea dintre Ființă și Realitate este una ideală, dar ține de un proces poetic al identificării care se revelează sieși prin diferență, deci unul relativ și deformant. Limbajul, în manifestarea eului la Schelling, devine expresia creatoare a acestei identificări, locul în care gândirea și natura coincid temporar într-un act de revelație estetică.

În *Philosophie der Kunst* (1802–1803)¹⁷, Schelling afirmă că arta este „organonul filosofiei”, forma supremă de cunoaștere, pentru că în artă se împacă libertatea și necesitatea, generalul și individualul. Pare puțin, pentru științifici, relativiști, teologi, sau chiar filozofi. Dar una e că nici ei nu obțin mai mult, iar noi, prin mijlocirea Principiului de relativitate, am ajuns la o formulă aproximativ identică, și anume că realitatea și rațiunea, eul cu tot cu non-eu, configurează un echilibru subtil între rațiunea universală și expresia particulară, între lege și creație. Conservarea eului, prin identificarea și sinteza contrariilor, înseamnă mai mult decât fixarea unei identități, anume participarea la ritmul creației universale, acel proces prin care generalul se particularizează fără a se pierde, pe când particularul se reîntoarce în universal fără a se dizolva. Răspunsul la întrebarea dacă eul se conservă între Ființă și Neființă, presupune recunoașterea unei poetici a echilibrului ontologic. Eul se conservă în măsura în care se recrează ca proces, pulsație între stabil și instabil, între gravitație și expansiune. Așa cum universul fizic se naște din interacțiunea unor forțe contrare, conștiința se constituie din tensiunea dintre Eu și Non-Eu, transfigurate în libertate creatoare și necesitate a ordinii.

¹⁷ Friedrich Wilhelm Joseph, Schelling, *Filozofia artei*, Editura Meridiane, București, 1992.

În limbaj fichtean, eul este ceea ce face să fie. În limbaj schellingian, vorbim despre principiul *identității absolute*, în care spiritul și natura, subiectul și obiectul, se află în permanență creatoare. Forțele care susțin universul, atracția și repulsia, gravitația și expansiunea, coexistă cu aceleași energii și tensiuni care definesc ființa umană. Eul este punctul sensibil și rațional de echilibru între aceste contrarii, locul unde universul își amintește de sine.

2.4.3. EUL CA ACT POETIC AL LUMII

Atât la Fichte, cât și la Schelling, eul se conservă într-o poetică a autotransformării. Fichte găsește în eul activ sursa tuturor realităților posibile, fiindcă ființa este produsul acțiunii de *autoafirmare*. Schelling descoperă în natură eul adormit, iar în artă și conștiință, eul trezit, care se recunoaște în multiplicitate. În termenii principiului de relativitate metapoetică, conservarea raționalității discursive conduce la deformarea conceptuală, iar deformarea devine însăși condiția creației și auto-creației.

Prin *filosofie*, se înțelege o poetică a identității în mișcare conceptuală având ca finalitate eul și lumea. Eul se plasează aici, fie fortuit, fie marginal, o formă de energie creatoare care oscilează între unitate și diferență, subiect și obiect, univers propriu și univers alter. *Realitatea* este limbajul pe care eul și-l spune sieși, iar *limbajul* este realitate devenită prin rostirea eului. Dar se prea poate ca realitatea eului să fie cu totul altceva decât realitatea reală. La nivel etic și spiritual, aceeași trecere de identificare între contrarii, se manifestă sub forma credinței care oscilează între certitudine și îndoială, a iubirii care trăiește între dăruire și pierdere, a memoriei care se clădește prin uitare. În fiecare act uman, stabilul și instabilul coexistă. A trăi înseamnă a echilibra contrariile. A crea înseamnă a transforma instabilitatea în formă. Limbajul depășește statutul de simplu cod și se manifestă ca o energie poetico-semnificantă, fiecare enunț concură la un act de creație ontologică, metafora instituie o invenție a sensului, o *poiesis* a limbajului însuși.

2.5. RELATIVITATE ȘI GÂNDIRE FILOSOFICĂ A EULUI

Principiul filosofic de relativitate susține că identitatea rațională, conceptuală, se conservă prin deformare și regenerare, ceea ce pare să reflecte pe lângă poeticitatea limbajului, și un corespondent ontologic, o poeticitate a ansamblului existențial, dar independent de ceea ce credem noi că există sau cum există acesta. Sesizăm că ceva anume există, filosofii îl numesc eu, lume, materie, spirit, substanță, proces, dar fără să reușim să formulăm decât o interogație din ce în ce mai profundă.

Filosofii moderni, de la Hume la Whitehead, au arătat că eul se află în mod definitoriu într-un proces de auto-referențialitate poetică. Firul poeziei modernității este același. Hume dizolvă eul în percepții, arătând că identitatea este efectul unui limbaj al imaginației. Kant reface eul ca funcție sintetică a rațiunii, dar nu ca substanță. Nietzsche desființează subiectul ca entitate metafizică, evidențiind caracterul creator al limbajului. Whitehead transformă identitatea într-un proces universal de creație, într-o poetică a devenirii.

Aici miza rezidă în explicația privind apariția și conservarea gândirii, lumii și eului. Ceea ce numim *eu* nu mai poate fi conceput, în modernitate, ca un centru fix, o substanță invariabilă. Filosofia descoperă că eul ține de o mișcare continuă de traducere între limbaj și realitate, de o detașare ca expresie între subiect și obiect. Într-o rapidă trecere în revistă a metamorfozelor poetice ale eului, plecând de la Descartes, se constată disoluția eului ca substanță. Încă la Hume, în *A Treatise of Human Nature* (1739-1740)¹⁸, eul apare ca o colecție de percepții aflate în flux. Identitatea cu sine e mobilă, nesubstanțială, o ficțiune narativă produsă de imaginație pentru a lega discontinuitatea trăirilor. Hume anticipează empiric principiul relativității poetice, sesizând că stabilitatea conștiinței ține de o construcție de limbaj. Eul se conservă ca metaforă, ca poveste coerentă într-un flux de evenimente mentale, ceea ce astăzi am numi *narrative self*.

¹⁸ David Hume, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987, Cartea I, partea IV, secțiunea VI.

Kant reintroduce unitatea subiectului, în termeni formali, și anume, eul devine condiția posibilității oricărei experiențe. În *Critica rațiunii pure, Analitica transcendențială*, B 131-B 134, *Eu gândesc* trebuie să poată însoți toate reprezentările mele. Acesta este principiul unității sintetice a apercepției și transcendența sintezei. Dacă unitatea aperceptivă ar fi substanțială, s-ar conserva prin permanență ontologică. Însă fiind *formală*, se conservă prin continuitatea activității sintetice a minții. Aici se regăsește un alt aspect al principiului de relativitate, și anume, pentru a conserva raționalitatea discursivă, gândirea se reconfigurează deformând conceptele pentru a le reintegra în noul câmp al experienței. Identitatea conceptuală este poetică prin natura ei, se regenerează prin traducere între sensibil și intelectual, fenomen și idee.

Friedrich Nietzsche, în *Jenseits von Gut und Böse* (1886)¹⁹ și *Zur Genealogie der Moral* (1887)²⁰, duce mai departe disoluția eului, afirmând că eul subiect nu este decât o multiplicitate de forțe interpretative. Eul apare ca o ficțiune gramaticală născută din nevoia limbajului de a presupune un agent în spatele acțiunii. În *Götzen-Dämmerung oder Wie man mit dem Hammer philosophiert* (1889) (secțiunea „Rațiunea în filozofie”), Nietzsche observă că „Sub aspectul apariției ei, limba aparține de perioada celei mai rudimentare forme de psihologie... Ființa e pretutindeni introdusă mental, strecurată drept cauză; din conceperea «eului»...rezultă abia, în mod deductiv, noțiunea de «ființă».”²¹ Limbajul, departe de a reflecta realitatea, o creează prin structura sa sintactică. Aici se aplică în mod direct principiul relativității poetice, faptul că limbajul naște realitate, realitatea, la rândul ei, prelucrează, deformează și creează limbaj. Eul, ca identitate coerentă, a ajuns o metaforă uzată, un produs al retoricii raționale, în fapt, identitatea sa conceptuală se menține prin reinterpretare permanentă.

Whitehead va uni intuiția lui Hume, *fluxul de percepții*, cu structura kantiană a *sintzei*, și le va însufleți printr-un principiu poetic universal, *Creativity*, forța care produce ordine din

¹⁹ Friedrich Nietzsche, *Dincolo de bine și de rău*, Editura Humanitas, București, 1994, §12.

²⁰ *Idem*, *Genealogia moralei*, Editura Humanitas, București, 1998.

²¹ *Idem*, *Amurgul idolor*, Editura Humanitas, București, 2008, p. 33.

instabilitate. În filosofia procesului (*Process and Reality*, 1929), identitatea se regăsește în proces, nu în substanță, sau iluzie, iar eul, ca *actual entity*, un moment de experiență auto-creativă, preia lumea și o reconstituie în propria devenire, și în sistemul său, identitatea se conservă prin transformare. Fiecare moment al conștiinței devine o nouă sinteză a întregului univers, o *prehension* a lumii în devenire. Raționalitatea discursivă ține, la rândul ei, de un proces poetic, de o rețea de prehensiuni care creează concepte noi prin deformarea celor vechi. Ceea ce se conservă în toate aceste modele ține de relația dintre formă și deformare, de conceptele față în față cu experiența. Limbajul, rațiunea și ființa se reflectă reciproc. Limbajul produce realitate, realitatea reconfigurează limbajul, eul este locul acestei rezonanțe, poeticul existenței în acțiune.

Aplicat aici, Principiul metapoetic de relativitate în gândire și existență, prin pendulare între limbaj și realitate, face posibilă coexistența stabilului și instabilului. *Creativity*, ca expresie ontologică a identității prin transformare continuă, exprimă aceeași tensiune pe care principiul îl recunoaște în toate lucrurile. El se reclamă ca instanță metapoetică a realului, prin faptul că reflectă dinamica prin care limbajul devine ființă și ființa se rostogolește în limbaj. Altfel, identitatea curge, nu stă, preia eul, rațiunea, limbajul, le conservă prin deformare în mișcarea prin care ordinea se naște din instabilitate și revine la sine. Fiecare rostire reface lumea, lumea se menține vie prin actul de a se re-rosti și re-rostui. Interogația rămâne pregătirea pentru revenirea la sens, la logos. Ființa și limbajul se reflectă reciproc într-un flux al creației, locul unde metafizica devine poezie.

Bibliografie

- Bachelard, Gaston, *Aerul și visele*, traducere Simona Cioculescu, Editura Univers, București, 1993.
Bachelard, Gaston, *Filosofia lui nu*, traducere Irina Mavrodin, Editura Univers, București, 1996.
Bachelard, Gaston, *Flacăra unei lumânări*, traducere Sorin Mărculescu, Editura Univers, București, 1999.

- Bachelard, Gaston, *Noul spirit științific*, traducere Irina Mavrodin, Editura Humanitas, București, 1996.
- Bachelard, Gaston, *Pământul și reveriile voinței*, traducere Simona Cioculescu, Editura Univers, București, 1995.
- Bachelard, Gaston, *Poetica reveriei*, traducere Irina Mavrodin, Editura Univers, București, 1992.
- Bachelard, Gaston, *Poetica spațiului*, traducere Irina Bădescu, Editura Paralela 45, Pitești, 2003.
- Bachelard, Gaston, *Psihanaliza focului*, traducere Irina Mavrodin, Editura Univers, București, 1995.
- Bachelard, Gaston, *The Formation of the Scientific Mind*, traducere Mary McAllester Jones, Clinamen Press, Manchester, 2002.
- Bergson, Henri, *Materia și memoria. Eseu despre relația dintre corp și spirit*, traducere Adriana Babeți și Delia Suiogan, Editura Humanitas, București, 1998.
- Boboc, Alexandru (trad.), *Presocraticii. Fragmente, doxografii, mărturii*, Editura Științifică, București, 1993.
- Descartes, René, *Meditații metafizice*, traducere Constantin Noica, Editura Humanitas, București, 1992.
- Fichte, Gottlieb Johann, *Die Bestimmung des Menschen*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1997.
- Fichte, Gottlieb Johann, *Doctrina științei*, traducere Virgil Ciomoș, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994.
- Guth, Alan H., *The Inflationary Universe: The Quest for a New Theory of Cosmic Origins*, Addison-Wesley, New York, 1997.
- Heidegger, Martin, *Vorträge und Aufsätze*, ediția 7, Pfullingen, Neske, 2000.
- Hölderlin, Friedrich, *Poezii alese*, traducere Ștefan Aug. Doinaș, Editura Univers, București, 1982.
- Hume, David, *Cercetare asupra intelectului omenesc*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.
- Husserl, Edmund, *Idei privitoare la o fenomenologie pură și o filosofie fenomenologică*, Cartea I, traducere Mircea Florian, Ion Petrovici, Editura Humanitas, București, 1996.
- Husserl, Edmund, *Meditații carteziene. O introducere în fenomenologie*, traducere Alexandru Boboc, Editura Humanitas, București, 1994.

- Kant, Immanuel, *Critica rațiunii pure*, traducere Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, Editura IRI, București, 1994.
- Laertios, Diogenes, *Despre viețile și doctrinele filosofilor*, traducere C.I. Balmuș, Editura Polirom, Iași, 1997.
- Linde, Andrei, „*The Self-Reproducing Inflationary Universe*”, *Scientific American*, vol. 271, nr. 5, 1994, pp. 48–55.
- Marcus, Aurelius, *Gânduri către sine însuși*, ediție bilingvă gr.-rom., traducere Cristian Bejan, Editura Humanitas, București, 2013.
- Nietzsche, Friedrich, *Amurgul idolilor*, traducere Alexandru Al. Șahighian, Editura Humanitas, București, 2008.
- Nietzsche, Friedrich, *Dincolo de bine și de rău*, traducere Ștefan Aug. Doinaș, Editura Humanitas, București, 1994.
- Nietzsche, Friedrich, *Genealogia moralei*, traducere Ion Ianoși, Editura Humanitas, București, 1998.
- Platon, *Republica, Opere* vol. V, traducere Andrei Cornea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986.
- Platon, *Timaos*, în *Opere*, vol. VII, traducere Petru Creția și Cătălin Partenie, Editura Științifică, București, 1993.
- Plotin, *Enneade*, vol. I, traducere Andrei Cornea, Editura Humanitas, București, 2003.
- Poe, Edgar Allan, *Scrieri alese*, traducere Emil Gulian și Dan Botta, Editura pentru Literatură Universală, București, 1969.
- Prigogine, Ilya; Nicolis, Grégoire, *Self-Organization in Nonequilibrium Systems: From Dissipative Structures to Order through Fluctuations*, Wiley-Interscience, New York, 1977.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, *Filozofia artei*, traducere Radu Gabriel Pârvu, Editura Meridiane, București, 1992.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, *Ideen zu einer Philosophie der Natur als Einleitung in das Studium dieser Wissenschaft (1797)*, Felix Meiner Verlag, Hamburg, 2001.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, *Schriften 1801. Darstellung meines Systems der Philosophie und andere Texte*, Frommann-Holzboog, Stuttgart, 2009.
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph, *Sistemul idealismului transcendent*, traducere Radu Gabriel Pârvu, Editura Humanitas, București, 1995.

Shannon, Claude E.; Weaver, Warren, *The Mathematical Theory of Communication*, University of Illinois Press, Urbana and Chicago, 1998.

Surdu, Alexandru, *Fenomenologia husserliană și filosofia contemporană*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984.

Whitehead, Alfred North, *Process and Reality: An Essay in Cosmology*, The Free Press, New York, 1978.